

СТРЕСОВІ ЧИННИКИ ЯК ПРЕДИКТОРИ ТРИВОЖНОСТІ В ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Дудник О. А.

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини
ORCID ID: 0000-0003-3856-7443

У статті розглядається проблема впливу стресових чинників на формування підвищеної тривожності в дітей дошкільного віку. Акцентовано на тому, що сучасні соціальні трансформації, воєнний стан, інформаційне перевантаження й нестабільність сімейного виховання створюють ризики психоемоційного напруження, яке діти ще не здатні ефективно долати.

Узагальнено вітчизняні та зарубіжні наукові підходи до розуміння тривожності, зокрема концепції Ч. Спілбергера, К. Хорні, І. Беха й Т. Титаренко. Визначено основні групи предикторів тривожності: сімейні (конфліктність, непослідовність виховання, гіперопіка чи відстороненість), освітні (адаптаційні труднощі, зміна вимог), соціокультурні (інформаційна насиченість, безпекові загрози) й індивідуально-психологічні (низька толерантність до фрустрації, емоційна вразливість).

Емпірична частина дослідження здійснена з використанням проєктивних методик і батьківської анкети, що забезпечило тріангуляцію даних. Отримані результати показали, що в значній частини дітей спостерігається середній (52–64%) і високий (24–28%) рівень тривожності, що проявляється в поведінкових, емоційних і проєктивних показниках. Виявлено, що найбільш значущими стресовими чинниками, які є предикторами підвищеної тривожності в дошкільників, є ситуації агресії чи приниження (як безпосереднє переживання, так і спостереження), що формує страх покарання й відторгнення; соціальна ізоляція й ігнорування, які підривають відчуття власної цінності; страх розлуки з батьками, нестача емоційної підтримки та безпеки, що посилює страх самотності й невпевненість. Дані підтверджують тісний взаємозв'язок між стилем виховання, соціальним середовищем і рівнем емоційного благополуччя дітей.

Отримані дані можуть бути використані практичними психологами й педагогами для розроблення програм профілактики й корекції дитячої тривожності.

Ключові слова: тривожність, стресові чинники, дошкільний вік, психоемоційний розвиток, предиктори.

Dudnyk O. A. Stress factors as predictors of anxiety in preschool children

The article examines the impact of stress factors on the formation of increased anxiety in preschool children. It emphasizes that modern social transformations, the state of war, information overload, and instability of family upbringing create risks of psycho-emotional tension that children are not yet able to effectively cope with. Domestic and foreign scientific approaches to understanding anxiety are summarized, in particular the concepts of C. Spielberger, K. Horney, I. Bekh and T. Tytarenko. The main groups of anxiety predictors are identified: family (conflict, inconsistency in upbringing, overprotection or detachment), educational (adaptation difficulties, changes in requirements), sociocultural (information saturation, security threats), and individual-psychological (low frustration tolerance, emotional vulnerability).

The empirical part of the study was carried out using projective techniques and parent questionnaires, which ensured data triangulation. The results showed that a significant proportion of children demonstrate medium (52–64%) and high (24–28%) levels of anxiety, manifested in behavioral, emotional, and projective indicators. The most significant stress factors predicting increased anxiety in preschoolers include situations of aggression or humiliation (both direct experience and observation), which create fear of punishment and rejection; social isolation and neglect, which undermine self-worth; fear of separation from parents and lack of emotional support and security, which intensify loneliness and insecurity.

Keywords: anxiety, stress factors, preschool age, psycho-emotional development, predictors.

Вступ. У сучасних умовах суспільного розвитку діти дошкільного віку дедалі частіше стикаються з підвищеним рівнем психоемоційного напруження. Соціальні трансформації, зміни в системі дошкільної освіти, інформаційне перевантаження, воєнний стан та інші кризові явища зумовлюють появу в дітей стресових ситуацій, із якими вони ще не мають достатніх ресурсів упоратися. Саме цей віковий період є сенситивним для формування базових механізмів емоційної регуляції, довіри до світу та відчуття безпеки, і негативні переживання цього етапу можуть мати тривалі наслідки для психічного здоров'я. За таких умов актуалізується вивчення стресових чинників, що можуть бути предикторами підвищеної тривожності – як ситуативної, так і більш стійкої особистісної схильності.

Одним із найбільш поширених наслідків частих або інтенсивних стресових впливів у дітей є підвищена тривожність. Тривожність у дошкільному віці не лише погіршує емоційний комфорт, а й впливає на когнітивний розвиток, соціалізацію та формування особистісних рис. Вона може виступати як тимчасова реакція на стресор, так і як стійка індивідуальна характеристика, сформована під впливом повторюваних стресових факторів.

У вітчизняній психологічній традиції проблема дитячої емоційності, переживання труднощів розвитку й ресурсів подолання відображена в працях Т. Титаренко – зокрема щодо життєстійкості та психологічних стратегій подолання, Н. Чепелевої – у вимірі наративного осмислення досвіду, С. Максименка – у контексті закономірностей психічного розвитку [8; 7]. Значний внесок у вивчення тривожності дошкільників зробили Л. Карамушка, І. Бех, Н. Гавриш, О. Безпалько, В. Панок, які досліджують психоемоційний стан дітей в умовах змін, педагогічний супровід розвитку особистості, психологічну безпеку в освітньому середовищі [1; 2; 7]; Г. Єресько, О. Митрофанова акцентують увагу на впливі сімейного виховання, педагогічної взаємодії та адаптаційних процесів на формування емоційної сфери дітей [3; 6].

Серед світових дослідників варто відзначити праці Ч. Спілбергера, який розробив концепцію особистісної та ситуативної

тривожності й відповідні психодіагностичні інструменти [19]; Д. Вайнбергера, К. Хорні, які розглядали тривожність у контексті особистісного розвитку [15].

Зарубіжні дослідження демонструють, що хронічний стрес у ранньому дитинстві пов'язаний із підвищенням тривожності, порушеннями регуляції емоцій, гіперреактивністю до загроз та ускладненнями соціальної адаптації (Г. Сельє, Ч. Спілбергер, Б. Компес, А. Мейстен, К. Рейвер, К. Блер) [11; 13; 17; 18; 19].

Вивчення зв'язку між стресовими чинниками й рівнем тривожності є важливим як для діагностики, так і для профілактики емоційних порушень у дошкільників. Практична значущість проблеми зумовлена тим, що своєчасне виявлення стресових предикторів дає змогу фахівцям розробляти індивідуальні програми підтримки та корекції, спрямовані на зниження тривожності й формування стресостійкості в дітей; дає змогу запобігти пов'язаним із тривожністю вторинним труднощам – порушенням поведінки, сну, апетиту, зниженню пізнавальної мотивації тощо [14].

Мета статті – на основі теоретичного аналізу й емпіричних даних визначити ключові стресові чинники, що є предикторами підвищеної тривожності в дітей дошкільного віку, і проілюструвати їх зв'язок із результатами психодіагностики.

Методи та методики дослідження. У процесі підготовка статті використано метод аналізу й узагальнення наукових джерел, системно-структурний аналіз, порівняльно-зіставний метод. Для емпіричної частини роботи проведено тестування дошкільників і їхніх батьків за допомогою психодіагностичних методик, а саме: проєктивні методики: «Обери обличчя», адаптована версія Р. Теммла, М. Дорки й В. Амен, і «Домалой фігуру»; анкета визначення рівня тривожності дошкільника (Г. Лаврентьєва Т. Титаренко) для батьків [5].

Дослідження спрямоване на виявлення стресових чинників і їх впливу на рівень тривожності в дітей дошкільного віку. У дослідженні взяли участь діти старшого дошкільного віку (5–6 років), які відвідують заклади дошкільної освіти. Також було залучено

одного з батьків на кожну дитину для заповнення анкет. Учасники дослідження відібрані за критеріями: відсутність діагностованих тяжких порушень розвитку, відвідування дошкільного закладу не менше шести місяців, згода батьків на участь у дослідженні.

Результати. Одним із найбільш впливових дослідників тривожності є Чарльз Спілбергер, який виокремив два основні види тривожності: *ситуативну* – стан тривоги, й *особистісну* – схильність до тривожного реагування. На його думку, ситуативна тривожність – це реакція на конкретну загрозливу ситуацію, тоді як особистісна тривожність відображає стійку схильність індивіда сприймати широкий спектр ситуацій як загрозливі [19].

На думку К. Хорні, *тривожність у дитини* – це захисна реакція на почуття небезпеки в стосунках із близькими дорослими, передусім із батьками, реакція на ворожість і нестабільність у ранньому соціальному досвіді дитини [15]. Вона розглядає тривожність як наслідок порушень у сфері ранніх міжособистісних взаємин, а не як продукт біологічних імпульсів, як підкреслював З. Фрейд. Центральним у її концепції є поняття основної тривожності – глибинного відчуття самотності, беззахисності й загрози у ворожому світі. Такий стан виникає за умови емоційної відстороненості батьків, покарань, принижень, байдужості, непослідовності у вихованні та відсутності відчуття любові й безпеки. К. Хорні вважала провідними чинниками тривожності соціальні впливи: емоційну холодність, надмірний контроль, постійну критику чи неприйняття дитини.

І. Бех розглядає тривожність як важливий психологічний сигнал, що відображає наявність внутрішнього конфлікту в особистості дитини. Він наголошує на значенні внутрішнього світу, мотивації, емоцій і переживань як ключових чинників розвитку, зокрема, у дошкільному віці. Джерелами таких конфліктів можуть бути невідповідність між бажаним і можливим (наприклад, дитина хоче бути «хорошою», але не може впоратися зі складним завданням); суперечливі вимоги дорослих (одночасна вимога бути ініціативною і слухняною); необхідність морального вибору, коли власне рішення супер-

ечить зовнішнім правилам чи очікуванням. На думку І. Бека, тривожність виникає як реакція на порушення цілісності «Я-образу». Недостатньо сформоване уявлення про себе зумовлює підвищену чутливість дитини до невдач і критики, що спричиняє внутрішнє напруження і, як наслідок, тривожність [1].

У дитячій психології тривожність у дошкільнят має особливості. Вона часто має дифузний характер: на відміну від дорослих, у дошкільнят тривожність часто не має чіткого зв'язку з конкретними об'єктами чи ситуаціями й може проявлятися через загальний стан емоційного напруження, страх і невпевненість, труднощі в спілкуванні, замкненість або, навпаки, надмірну збудливість.

Тривожність у дошкільному віці формується під впливом стилю сімейного виховання, особливостей емоційного сприйняття, досвіду розлуки або травматичних подій, а також непослідовності у вимогах дорослих [3; 9].

Г. Єресько розглядає тривожність як емоційну дезадаптацію, що виникає внаслідок незадоволення базових потреб дитини – у спілкуванні, підтримці, визнанні. Наголошує на віковій специфіці тривожних переживань у дошкільника – це страх розлуки, осуду, порушення стабільності. Запобіжником розвитку хронічної тривожності є формування довіри до дорослого [3].

Т. Титаренко в дослідженнях розглядає тривожність як результат дефіциту позитивного емоційного досвіду, відсутності стабільного, приймаючого середовища. Тривожність є проявом екзистенційної невпевненості дитини в доброзичливості навколишнього світу. Завдяки емпатійному ставленню дорослих дитина здобуває відчуття емоційної безпеки [9; 10].

У процесі вивчення феномена тривожності встановлено, що за своєю природою вона є емоційним передчуттям можливої небезпеки чи загрози неблагополуччю в майбутньому.

Тривожність визначається як стан очікування можливих подій, що викликають страх, може мати різну природу й походження.

Дослідження вчених показують, що тривожність є результатом реальної тривоги, що виникає за певних несприятливих умов у житті дитини, як утворення, що виникають

у процесі її діяльності та спілкування. Інакше кажучи, це явище соціальне, а не біологічне. Тривога є складовою частиною стану сильного психічного напруження – стресу.

Класичне визначення стресу як неспецифічної відповіді організму на будь-яку вимогу (Г. Сельє) [18] доповнюється сучасними моделями, що підкреслюють транзакційний характер оцінки події та ресурсів для подолання (Б. Компес) [13]. У дошкільників стрес проявляється через соматичні (порушення сну, апетиту), поведінкові (регресивні форми поведінки, імпульсивність, уникання) й емоційні показники (часті страхи, плаксивість, напруженість).

Між стресом і тривожністю існує двосторонній зв'язок. Стрес зазвичай передують та підсилює тривожність: часті й інтенсивні стресові впливи формують підвищену чутливість нервової системи до загроз, що зумовлює зростання рівня тривожності. Водночас висока тривожність підвищує сприйнятливості до стресорів, посилюючи негативні емоційні реакції навіть на незначні подразники, утворюючи циклічну динаміку [13].

Таким чином, взаємопосилення стресу й тривожності створює замкнене коло, що має значний вплив на емоційний стан, поведінкові прояви та адаптаційні можливості дитини. Для глибшого розуміння механізмів цього процесу в психологічній науці розроблено низку теоретичних моделей, які пояснюють взаємодію стресових чинників та індивідуальних характеристик у формуванні тривожності, а також визначають умови, здатні пом'якшити або, навпаки, посилити її прояви.

Модель ризику й резилієнтності (Masten): кумуляція стресорів підвищує ризик тривожності, однак наявність захисних факторів (теплі та стабільні стосунки з дорослими, передбачуваність правил і розпорядку, навички емоційної грамотності) може суттєво знизити ризик виникнення симптомів тривожності [17].

Екологічна модель розвитку (Bronfenbrenner): розглядає стрес як багаторівневий феномен, що формується під впливом чинників різних систем: мікросистеми (сім'я, дошкільний заклад), мезосистеми (взаємодія між різними мікросистемами), екзосистеми

(соціальне оточення, опосередковані події). Взаємодія цих рівнів проявляється в повсякденному досвіді дитини в сім'ї та закладі дошкільної освіти, впливаючи на її емоційний стан і поведінкові реакції [12].

Нейрорегуляторний підхід (Blair & Raver): хронічний стрес порушує системи регуляції збудження й гальмування, а також призводить до зниження ефективності виконавчих функцій, що в поведінці дитини проявляється підвищеною пильністю, гіперреактивністю та стійкою тривожністю [11].

Сукупний аналіз зазначених моделей дає змогу комплексно розглядати проблему дитячої тривожності крізь призму взаємодії біологічних, психологічних і соціальних чинників.

Тривалі або повторювані стресори – сімейні конфлікти, нестабільний догляд, непослідовність вимог, інформаційне перевантаження – формують ґрунт для стійкої підвищеної тривожності [17; 11].

Поняття «предиктор» у психології означає чинник, наявність якого з високою ймовірністю передбачає розвиток певного стану або поведінкової особливості. У контексті дошкільного віку до таких чинників належать емоційна нестабільність у сім'ї; часті зміни соціального середовища; порушення режиму сну й харчування; недостатня емоційна підтримка з боку дорослих; перенесені травмувальні події (розлука з близькими, хвороби, переїзд тощо).

Підвищена тривожність у дошкільників є результатом взаємодії когнітивних та емоційних реакцій на ситуації, які ними інтерпретуються як стресові. До провідних чинників виникнення тривожних переживань належать [16]:

– *страх фізичного дискомфорту або загрози здоров'ю;*

– *страх втрати любові й емоційної підтримки* – пов'язаний із загрозою розриву емоційного зв'язку з матір'ю, близькими чи однолітками;

– *тривога, зумовлена почуттям провини*, – у старшому дошкільному віці почуття провини часто трансформується в самозвинувачення, заниження власної цінності й внутрішнє невдоволення собою;

– *відчуття нездатності контролювати ситуацію чи середовище* – коли дитина усві-

домлює власну безпорадність у розв'язанні актуальних для неї проблем;

– *фрустраційна тривога* – зумовлена неможливістю досягти бажаного результату через внутрішні або зовнішні перешкоди, що провокує емоційне напруження;

– *тривожність як стійка особистісна характеристика* – може мати біологічну детермінацію. За помірної інтенсивності тривога виконує мобілізаційну функцію, тоді як надмірна – чинить деструктивний вплив на емоційний стан, сприяє формуванню розчарування або емоційного виснаження;

– *вплив сімейного виховання* – насамперед роль матері й характер емоційної взаємодії з дитиною, які визначають базовий рівень її емоційної безпеки.

На основі вітчизняних і зарубіжних підходів до визначення чинників тривожності в дошкільників можна окреслити основні групи предикторів:

сімейні: конфліктність і непослідовність виховання; емоційна відстороненість або гіперопіка, нестабільність у догляді, надмірні вимоги; травмувальні події (утрата, розлука, переїзд) [10];

освітні: різка зміна режиму/вимог; негативний досвід адаптації в групі; відсутність індивідуалізації підтримки [4];

соціокультурні: інформаційна насиченість, медіастрес, безпекові загрози в громаді [1; 17];

індивідуально-психологічні: низька толерантність до фрустрації, слабкі навички самозаспокоєння, високий негативний афект [14; 19].

Очікувані індикатори в психодіагностиці: за проєктивними методами – переважання образів із сигналами загрози, напружена моторика, обмеженість тематики гри/малюнка; за батьківськими анкетами – часті скарги на страхи, порушення сну й соматичні симптоми.

Вибраний інструментарій забезпечує тріангуляцію даних:

«Обери обличчя» (Р. Теммл, М. Дорки, В. Амен) – швидкий індикатор емоційної валентності й тривожного тону переживань у типових для дитячої ситуаціях.

«Домалой фігуру» – проєктивний метод, чутливий до ознак напруження, контролю/уникання, образу Я.

Анкета Г. Лаврентьєвої й Т. Титаренко для батьків фіксує контекстні стресори (ритм життя, сімейні події, стиль виховання) і дає змогу зіставити їх із показниками тривожності.

Ці інструменти корелюють із рекомендаціями клініко-психологічних і освітніх підходів до скринінгу емоційного благополуччя в ранньому дитинстві (АРА, 2013; WHO, 2012), а також узгоджуються з настановами вітчизняних авторів щодо комплексної оцінки емоційного розвитку [9].

Дослідження проводили індивідуально з кожною дитиною в знайомому й комфортному середовищі, що давало змогу знизити вплив ситуативної тривожності. Спочатку застосовувалася методика «Обери обличчя» як менш емоційно затратна й адаптована до швидкої взаємодії з дошкільником. Після цього застосовували методику «Домалой фігуру». Анкетування батьків здійснювалося окремо в письмовій формі із забезпеченням конфіденційності.

Аналіз результатів методики «Обери обличчя» показав, що 28% дошкільників мають високий рівень тривожності, а 52% – середній, що загалом свідчить про підвищений рівень емоційної напруженості. Найбільш значущими стресогенними чинниками виявилися такі: становлення *об'єктом агресії* (84%) – діти відчують найвищу тривогу, коли стають мішенню нападів чи принижень; *спостереження агресивних дій* (72%) – дошкільники гостро реагують на прояви агресії з боку дорослих чи дітей; *ігнорування й ізоляція* (60%) – одним із найбільш несприятливих для дитини переживань є виключення з групи або відсутність уваги з боку інших; *необхідність спати на самоті* (56%) – цей фактор часто пов'язаний із сильною прив'язаністю до батьків і страхом розлуки. Ці ситуації відображають ключові сфери вразливості дошкільників – потребу в безпеці, прийнятті й емоційній підтримці.

Результати методики «Домалой фігуру» значною мірою підтверджують дані, отримані за попередньою методикою. Зокрема, у 24% дітей виявлено високий рівень тривожності, що практично збігається з показниками першої методики (28%). Це узгоджується з виявленими раніше стресовими чинниками, серед яких провідними були страх покарання, агресія та соціальна ізоляція, невербальним підтвер-

дженням яких є символіка малюнків (замкнуті фігури, шипи, фрагментарність зображення)

Аналогічно до результатів першої методики у 52% дітей зафіксовано середній рівень тривожності, їхні малюнки містили ознаки невпевненості, проте без вираженої тривожної символіки. Це дає підстави вважати, що для цих дітей тривожність виникає ситуативно – як відповідь на стрес чи новизну, і не є стабільною рисою.

Результати анкетування батьків також корелюють із даними обох попередніх методик. Так, 20% батьків оцінили тривожність своєї дитини як високу, 64% – як середню, лише 16 % – як низьку. Це підтверджує, що тривожність дошкільників є відчутною як у поведінкових проявах, так і в повсякденному житті, яке спостерігають батьки.

Зіставлення результатів усіх трьох методик дає змогу зробити висновок, що ключовими стресовими чинниками, які є предикторами підвищеної тривожності у дошкільників, є такі:

- загроза агресії чи приниження, що формує страх покарання й відторгнення;
- соціальна ізоляція й ігнорування, які підбивають відчуття власної цінності;
- нестача емоційної підтримки та безпеки, що посилює страх самотності й невпевненість.

Результати, отримані за допомогою трьох різних методик, виявили узгодженість у визначенні рівня тривожності дітей дошкільного віку й окреслили коло найбільш значущих стресових чинників, що її зумовлюють.

Висновки. Дослідження дало змогу виявити специфіку впливу стресових чинників на формування підвищеної тривожності в дітей дошкільного віку. Узагальнення теоретичних положень та емпіричних даних підтверджує, що тривожність дошкільників має комплексний характер і формується під впливом взаємодії сімейних, соціокультурних, освітніх та індивідуально-психологічних факторів. Вона є важливим індикатором емоційного неблагополуччя й потребує своєчасного виявлення.

Перспективи подальших досліджень убачаються в розробленні програм психологічної підтримки дітей і їхніх сімей, інтеграції превентивних заходів у практику закладів дошкільної освіти, а також у поглибленому аналізі ролі стилів батьківського виховання, якості соціальних взаємодій і ресурсів емоційної стійкості. Це дасть змогу не лише знизити рівень тривожності, а й створити умови для гармонійного психоемоційного розвитку дитини в умовах сучасних викликів.

Список використаних джерел

1. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : монографія. Київ : Академвидав, 2012. 272 с.
2. Гавриш Н. В. Дитина в дошкільні роки: психологічні особливості розвитку. Київ : Освіта, 2011. 192 с.
3. Єресько Г.М. Психологічні аспекти тривожності у дітей дошкільного віку. *Наук. записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. 2009. Т. 31. Ч. 2. С. 45–52.
4. Кононко О. Л. Психолого-педагогічні аспекти розвитку дитини раннього віку : навчальний посібник. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. 255 с.
5. Лаврентьева Г. П., Титаренко Т. М. Практична психологія для вихователів. Київ : ВППОЛ, 1993. 80 с.
6. Митрофанова О. В. Формування емоційної стабільності у дітей дошкільного віку. *Психологія і суспільство*. 2010. № 1. С. 89–94.
7. Методики психологічного супроводу учасників освітнього процесу в умовах війни : практичний посібник / В. Г. Панок, В. В. Рибалка, С. К. Шандрук та ін. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2023. 212 с.
8. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості : монографія / за ред. Н. В. Чепелевої. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. 276 с.
9. Титаренко Т. М., Ларіна Т. А. Життєстійкість особистості в умовах життєвих криз. *Психологія і суспільство*. 2020. № 4. С. 17–24.
10. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. 252 с.
11. Blair C., Raver C. Poverty, stress, and brain development: New directions for prevention and intervention. *Acad Pediatr*. 2016 Apr. 16 (3). P. 30–36.
12. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1979. 349 p.
13. Compas B. E. et al. Coping, emotion regulation, and psychopathology in childhood and adolescence: A meta-analysis and narrative review. *Psychol Bull*. 2017. № 143 (9). P. 939–991.

14. Egger H. L., Angold A. The Preschool Age Psychiatric Assessment (PAPA): A structured parent interview for diagnosing psychiatric disorders in preschool children. *Handbook of infant, toddler, and preschool mental assessment*. New York : Oxford University Press, 2004. P. 223–243.
15. Horney K. Neurosis and human growth: The struggle toward self-realization. New York : W.W. Norton & Company, 1950. 355 p.
16. Hudson J. L., Dodd H. F., Bovopoulos N. Temperament, family environment and anxiety in preschool children. *Journal of Abnormal Child Psychology*. 2011. Vol. 39 (7). P. 1573–2835.
17. Masten A. S. Ordinary magic: Resilience en development. The Guilford Press. New York, 2014. 370 p.
18. Selye H. The Stress of Life. New York : McGraw-Hill, 1956. 479 p.
19. Spielberger C. D. Manual for the State-Trait-Anxiety Inventory: STAI. Palo Alto, CA : Consulting Psychologists Press, 1983. 36 p.

References

1. Bekh, I. D. (2012). Osobystist u prostori dukhovnoho rozvytku: Monohrafiia [Personality in the space of spiritual development: Monograph]. Kyiv: Akademvydav. 272 s. [in Ukrainian].
2. Havrysh, N. V. (2011). Dytyna v doshkilni roky: Psykholohichni osoblyvosti rozvytku [The child in preschool years: Psychological features of development]. Kyiv: Osvita. 192 s. [in Ukrainian].
3. Ieresko, H. M. (2009). Psykholohichni aspekty tryvozhnosti u ditei doshkilnoho viku [Psychological aspects of anxiety in preschool children]. *Naukovi zapysky Instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy*, 31 (2), 45–52 [in Ukrainian].
4. Kononko, O. L. (2018). Psykholoho-pedahohichni aspekty rozvytku dytyny rannoho viku: Navchalnyi posibnyk [Psychological and pedagogical aspects of early child development: Textbook]. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia. 255 s. [in Ukrainian].
5. Lavrentieva H. P., & Tytarenko, T. M. (1993). Praktychna psykholohiia dlia vykhovateliv. [Practical psychology for educators]. Kyiv: VIPOL. 80 s. [in Ukrainian].
6. Mytrofanova, O. V. (2010). Formuvannia emotsiinoi stabilnosti u ditei doshkilnoho viku [Formation of emotional stability in preschool children]. *Psykhologhiia i suspilstvo*, (1), 89–94 [in Ukrainian].
7. Panok, V. H. (Ed.). (2023). Methodologies of psychological support for participants of the educational process under wartime conditions. Kyiv: Ukrainian scientific-methodical centre for practical psychology and social work. 212 s. [in Ukrainian].
8. Chepelieva N. V. (Ed.). (2013). Rozuminnia ta interpretatsiia zhyttievoho dosvidu yak chynnyk rozvytku osobystosti: Monohrafiia [Understanding and interpretation of life experience as a factor of personality development: Monograph]. Kirovohrad: Imeks-LTD. 276 s. [in Ukrainian].
9. Tytarenko, T. M., & Larina, T. A. (2020). Zhyttiistiikist osobystosti v umovakh zhyttievych kryz [Resilience of personality in conditions of life crises]. *Psykhologhiia i suspilstvo*, (4), 17–24 [in Ukrainian].
10. Tytarenko, T. M. (2003). Zhyttievyyi svit osobystosti: U mezhakh i za mezhamy budennosti [The life world of personality: Within and beyond everyday life]. Kyiv: Lybid. 252 s. [in Ukrainian].
11. Blair, C., & Raver, C. C. (2016). Poverty, stress, and brain development: New directions for prevention and intervention. *Academic Pediatrics*, 16 (3), 30–36.
12. Bronfenbrenner U. (1979). The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. Cambridge, MA: Harvard University Press. 349 p.
13. Compas, B. E., Jaser, S. S., Bettis, A. H., Watson, K. H., Gruhn, M. A., Dunbar, J. P., Williams, E., & Thigpen, J. C. (2017). Coping, emotion regulation, and psychopathology in childhood and adolescence: A meta-analysis and narrative review. *Psychological Bulletin*, 143 (9), 939–991.
14. Egger, H. L., & Angold, A. (2004). The Preschool Age Psychiatric Assessment (PAPA): A structured parent interview for diagnosing psychiatric disorders in preschool children. In R. DelCarmen-Wiggins & A. Carter (Eds.), *Handbook of infant, toddler, and preschool mental assessment* (P. 223–243). New York: Oxford University Press.
15. Horney, K. (1950). Neurosis and human growth: The struggle toward self-realization. New York: W. W. Norton & Company. 355 p.
16. Hudson, J. L., Dodd, H. F., & Bovopoulos, N. (2011). Temperament, family environment and anxiety in preschool children. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 39 (7), 1573–1582.
17. Masten, A. S. (2014). Ordinary magic: Resilience in development. New York, NY: The Guilford Press. 370 p.
18. Selye, H. (1956). The stress of life. New York: McGraw-Hill. 479 p.
19. Spielberger, C. D. (1983). Manual for the state-trait anxiety inventory (STAI). Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press. 36 p.

Надійшла 29.07.2025
 Прийнята 24.08.2025
 Опублікована 15.10.2025